

הרב כרמיאל כהן

מתה בשעת מלאכה ומתה מחמת מלאכה

ביאור להלכה אחת ב'משנה תורה'
על פי הרלב"ג בפירוש התורה

- א. פתיחה
- ב. פסק הרמב"ם והתמיהה עליו
- ג. ביאור הריב"ש לפסק הרמב"ם
- ד. ביאור ערוך השלחן לפסק הרמב"ם
- ה. הנפקא מינה בין שני הביאורים
- ו. פרשנות הרמב"ם לאור דברי הרלב"ג

א. פתיחה

כתב רבנו בהקדמה לחיבורו הגדול משנה תורה :

ובזמן הזה תכפו צרות יתירות ודחקה שעה את הכל, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו נסתתרה... ומפני זה נערת חצני אני משה ביר' מימון הספרדי, ונשענתי על הצור ברוך הוא, ובינותי בכל אילו הספרים, וראיתי לחבר דברים המתבררים מכל אלו החבורין בענין האסור והמותר והטמא והטהור עם שאר דיני תורה כולן בלשון ברורה ודרך קצרה, עד שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל בלא קושיא ולא פירוק, ולא זה אומר בכה וזה אומר בכה, אלא דברים ברורים קרובים נכונים על פי המשפט אשר יתבאר מכל אלו החבורין והפירושים הנמצאים מימות רבינו הקדוש ועד עכשיו. עד שיהיו כל הדינים גלויים לקטן ולגדול, בדין כל מצוה ומצוה, ובדין כל הדברים שתקנו חכמים ונביאים. כללו שלדבר, כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל, אלא יהיה חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה עם התקנות והמנהגות והגזרות שנעשו מימות משה רבינו ועד חיבור התלמוד, וכמו שפירשו לנו הגאונים בכל חיבוריהן שחיברו אחר התלמוד. לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא תורה

שבכתב תחלה, ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם.¹

מגמתו של הרמב"ם בחיבורו הגדול 'משנה תורה' היתה לסכם את התורה שבעל פה עד ימיו. טבעו של סיכום שיש בו מתורת הצמצום, שאם לא כן אין צורך בו.² אולם, חיבור זה, שכל מגמתו צמצום וקיצור, הרחיב את היקפה של ספרות התורה שבעל פה בשיעור ניכר. החיבור שנועד להיות 'משנה תורה' 'לפי שאדם קורא תורה שבכתב תחלה, ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם', למעשה הוליד ספרים רבים אין קץ. מאות ספרים נכתבו כפרשנות לדינים ה"גלויים לקטן ולגדול", קושיות ופירוקים זה אומר בכה וזה אומר בכה.

אך לא רק מכוחו של הרמב"ם נכתבו ספרים, אלא אף מכוח כוחו, עד שדומה שלא נטעה הרבה אם נאמר שכל הספרים בפרשנות התלמוד וההלכה, שנכתבו אחרי שנפוץ ספרו של הרמב"ם בעולם, יש בהם התייחסות כלשהי לרמב"ם בין במפורש ובין במרומז, לרחק או לקרב.

בדברינו הבאים נעסוק בהתייחסות מרומזת של אחד מחשובי פרשני המקרא בימי הביניים, רבי לוי בן גרשום (= הרלב"ג), להלכה אחת של הרמב"ם. אולם, טרם נעיין בהלכה זו נאמר: הלומד פירושו של הרלב"ג למקרא ימצא לא אחת איזכור של הרמב"ם וספריו הן בעניינים פילוסופיים³ והן בענייני הלכה⁴. אולם המעיין בפירושו בתשומת לב מרובה, יגלה

1. הקדמה למשנה תורה, מהדורת מו"ר, ראש הישיבה, רנ"א רבינוביץ שליט"א, ירושלים תשנ"ז, עמודים מח-נ.
2. כלשונו בקטע לעיל: "וראיתי לחבר... בלשון ברורה ודרך קצרה". וכן כתב בהקדמה לספר המצוות (מהדורת ר"י קאפח, עמוד ב): "מטרתו בו (= בספר משנה תורה) גם הקצור עם השלימות".
3. ראה למשל בפירושו לפרשת בראשית, ח"ח, מהדורת ברנר-פריימן (הוצאת מעליות, מעלה אדומים, התשנ"ג), עמוד 84: "וכבר זכר זה הרב המורה גם כן בספרו הנכבד מורה הנבוכים". פרשת ויצא, ח"א, עמוד 361: "מלאכי אלהים - הם כוחות, כי כל כח יקרא מלאך, כמו שביאר הרב המורה", ועוד. לעיתים מזכיר הרלב"ג את הרמב"ם בעניינים אלו אך חולק עליו, ראה לדוגמה: פרשת בראשית, ח"א, עמוד 37: "וחשך - הוא האש היסודי אצל הרב המורה (מו"נ ח"ב, ל), והביא דמיונים מהפסוקים... וכבר יסופק על זה הדמיון ספק חזק כמו שאבאר...". פרשת בראשית, ח"ב, עמודים 45-46: "רקיע - הוא הגרם השמימי... וכבר ביאר הרב המורה (מו"נ שם) 'רקיע' - המקום אשר יתהווה בו הענן, לפי שכבר היה זר אצלו הקצא מים למעלה מהגרם השמימי, אלא שכבר תמצא שדוד אמר: 'הללוהו שמי השמים והמים אשר מעל השמים' (תהלים קמח, ד), וזה בלי ספק נאמר על הגרם השמימי". את יחסו לדברי הרמב"ם בעניינים הפילוסופיים שבפרשת בראשית מתאר הרלב"ג כך: "וראוי שלא נקצר מלתת תודה לקודמים במה שדיברו במעשה בראשית, כי הם - ואם נמצאו רחוקים מאד מהכונה אשר מצאנוה בכאן, כמו שתראה ממה שביאר בזה הרב המורה בספרו הנכבד מורה הנבוכים -) בעיקר ח"ב, ל) והחכם ר' אברהם אבן עזרא בפירוש התורה - הנה הם היו סיבה באופן-מה להעמידנו על האמת בזה" (פרשת בראשית, ח"ז, עמוד 83).
4. ראה למשל: פרשת משפטים, התועלת הששי השרש הג' (כך בכ"י פירנצה לורנציאנה OR. 42 [להלן: כ"י ד] שבו התועלת והשרשים בפרשת משפטים מרוכזים בסוף הפרשה; ובדפוס ונציה: פו ע"ג); "ויראה לי

שבמקומות רבים מאד דברי הרלב"ג מבוססים על דברי הרמב"ם גם אם אינו מזכירו בשמו.⁵
 מובן הדבר שידיעת דבר זה בתוספת עירנות, תוליד ביאורים ומקורות לדברי הרמב"ם.⁶
 כאמור, במסגרת זו נעסוק בהלכה אחת במשנה תורה לרמב"ם ובביאור של הרלב"ג להלכה זו.⁷

שכבר יתחייב על הגנבה והמכירה אע"פ שהגנב ישן כי דרך הגנבה והמכירה בזה האופן היא יותר בישן ממה שהיא בנעור וזה מבואר בנפשו... ואולם הרב המורה (- הלכות גנבה ט, ג) יסבור בזה סברא מקבלת לסברתנו, ומה שידימה לנו הוא מה שכתבנו". פרשת משפטים, התועלת השמיני, השרש הי"א (כך בכ"י ד; בדפוס ונציה: פז ע"א): "והנה יתבאר מאלו הדברים שהבושת הוא שלה וכן יראה מהתוספתא בפרק יג מאבות נזיקין ומהמשנה בששי מכתובות, כי החולק על זה הדעת שם הוא יחיד וכן הענין בתוספתא. ואולם הרב המורה (הלכות חובל ומזיק ד, טו; וראה גם: פירוש המשנה, כתובות פ"ו מ"א) נמשך לדברי היחיד לפי שנשאו ונתנו האמוראים להקשות ולתרץ על דעתו. והנראה בעיני שאין כח במשא ומתן ההוא לדחות הדעת הנזכר בזה במקומו והוא מה שנתבאר בזה בחמישי מקמא אשר יחוייב ממנו שיהיה הבושת שלה... ולזה נראה בעיני שאין הלכה כדברי אותו היחיד כי לא נדחה תלמוד ערוך מפני שנוי דחיקי כמו שכתב רבינו האי ז"ל". [הציטוטים מביאור הרלב"ג לספר שמות בהערה זו וכן להלן, הם על פי כ"י ד בתיקון טעויות קלות על פי כ"י פרמא 157 (הקרוב בנוסחיו לנוסח כ"י ד) ועדי נוסח נוספים].

5. בענייני פילוסופיים: "ואמנם היה אורך החיים הזה הנזכר בתורה, לאלו האנשים אשר זכר, לבד, כדרך שאר הפלאים" (פרשת בראשית, ח"י, עמוד 137) - השוה לרמב"ם במו"נ ח"ב, מו. "ויאמר ה' אל לבו - הרצון בו שלא גלה ה' יתעלה זה הסוד לנביא, כמו שידבר האדם אל לבו ולא ישמע אחר דבריו" (פרשת נח, ח"א, עמוד 155) - השוה לרמב"ם במו"נ ח"א, כט. ומקומות כאלו רבים.

בענייני הלכה: "והוא מבואר שאם השביחה הגנבה מאליה, לפני יאוש - הוא לבעלים, ולאחר יאוש - הוא לגנב, כי כבר קנאה ביאוש בעלים" (שמות כב, ג; בדפוס ונציה: פט ע"ד) - השוה לרמב"ם הלכות גנבה א, יא; גזלה ואבידה ב, א-ב; וראה מגיד משנה שם שכתב שכל הברייתות בגמרא יש להעמידן לפני יאוש "והנראה אלי שאין חלוק בזה וכל הברייתות סתם הם שנויות... ולא ראיתי אחד מן המחברים שחלק בזה לולי הרב ז"ל"; וכאמור, גם הרלב"ג סבר כדברי הרמב"ם.

בין המקרים שחייב אדם בנזקי בור כותב הרלב"ג: "... או שכיסה בורו ומסרו לחרש שוטה וקטן שאין להם דעת, ולזה יקרה שיגלוהו ולא יכסוהו אחר זה" (בכ"י ד: פרשת משפטים, התועלת העשירי, השרש הרביעי; בדפוס ונציה: צד ע"ד). ודבריו הם כדעת הרמב"ם (הלכות נזקי ממון ב, ח) ולא כראב"ד שם שכתב: "א"א אני אומר שלא היה מכוסה כראוי".

אולם, כמובן, יתכן גם שיחלוק הרלב"ג על דברי הרמב"ם בלי להזכירו, ראה למשל פרשת משפטים התועלת הי"ב, השרש הי"ב (כך בכ"י ד; ובדפוס ונציה: צב סוף ע"ב): "והוא מבואר שאם הכניס תרנגול ראשו לאויר כלי זכוכית ותקע בו ושברו בקולו - אין זה שינוי בצרורות אם היה בכלי אוכל או משקה, כי כמו שדרכו להכניס ראשו שם לקחת האוכל או המשקה כן דרכו לתקוע שם. וכן הענין בסוס שצנף וחמור שנער והזיקו בקולם בזה האופן. ואולם אם לא היה שם אוכל או משקה - הרי זה שינוי בצרורות, ודינו דין השינוי בצרורות הנזכר (- דהיינו שמשלם רביע נזק ואם תפס הניזק חצי נזק אין מוציאין מידו, וכמבואר בדבריו לעיל שם)". ודבריו הם כדעת הראב"ד בהשגותיו (הלכות נזקי ממון ב, ט) ולא כרמב"ם שם.

6. נסתפק בשתי דוגמאות: כתב הרלב"ג (שמות כח, כח; בדפוס ונציה: קו ע"ג): "ולא יזח החושן מעל האפוד" - הנה זאת האזהרה היא מצות לא תעשה. והוא מבואר שזאת האזהרה היא שלא יתפרק זה החבור **דרך קלקול**, לא שיהיה עובר מי שיפרק אותו לתקנו; וזה יתבאר ממה שאמר במעיל האפוד: ילא

ב. פסק הרמב"ם והתמיהה עליו

כתב הרמב"ם בתחילת הלכות שאלה ופקדון:

השואל כלים או בהמה וכיוצא בהן משאר מטלטלין מחבירו ואבד או נגנב, אפילו נאנס אונס גדול כגון שנשברה הבהמה או נשבת או מתה - חייב לשלם הכל, שנאמר: "וכי ישאל איש מעם רעהו וגוי ונשבר או מת, בעליו אין עמו - שלם ישלם", בד"א כשנאנס שלא בשעת מלאכה, אבל אם שאל בהמה מחבירו לחרוש בה ומתה כשהיא חורשת - ה"ז פטור, אבל אם מתה קודם שיחרוש בה, או אחר שחרש, או שרכב עליה או דש בה ומתה כשהיא דשה או בשעת רכיבה⁸ - ה"ז חייב לשלם, וכן כל כיוצא בזה; וכן השואל בהמה מחבירו לילך בה למקום פלוני ומתה תחתיו באותה הדרך, או ששאל דלי למלאות בו ונקרע בבור בשעת מלוי, או ששאל קרדום לפצל בו עצים ונשבר בעת שפצל בו מחמת הבקוע, וכל כיוצא בזה - ה"ז פטור, שלא שאל אלא לעשות בו מלאכה זו והרי לא שינה.

וכתב הרב המגיד שם:

יקרע; והנה הקריעה היא מה שיעשה דרך קלקול והשחתה. וכזה יהיה אמרו 'ולא יזח החושן מעל האפוד' - לא יעשה זה דרך קלקול והשחתה. וג"כ הנה יתבאר מצד הוראת הגדר כי אמרו 'לא יזח', הרצון בו פירוק חבורו דרך קלקול. וברור שמטרתו של הרלב"ג בהסברו לדין זה היא להציע מקור לדברי הרמב"ם (כלי המקדש ט, י) שכתב: "... וכל המזיח חשן מעל האפוד ומפרק חבורם דרך קלקול לוקה", ותמהו מהו מקור דבריו (ראה למשל מנחת חינוך (מצוה ק אות א) שכתב: "ונראה דהר"מ מסברא דנפשיה כתב כן, כמו בדין קורע בגדי כהונה... דאין סברא דאם צריך לתקן יהיה האיסור שלא יזיח חיבורים").

כתב הרלב"ג (שמות כא, לו; בדפוס ונציה: פט ע"ב): "והנה דין הנזקין הוא שיגבו מן המטלטלין, שני: 'שלם ישלם שור תחת השור' יכסף ישיב לבעליו". ובדבריו מקור לדברי הרמב"ם שכתב (הלכות נזקי ממון ח, י): "כשבת דין נזקין לגבות הנזק מנכסי המזיק גובין מן המטלטלין תחלה", ונתלבטו האחרונים במקור הדברים (ראה למשל לחם משנה (מלוה ולוה א, ד) שכתב: "וצ"ע מנין לו לרבינו ז"ל כן").

לדוגמאות נוספות של מקורות על פי המקרא שמציע הרלב"ג לפסקי הרמב"ם (אע"פ שאינו מזכיר בשמו), ראה מאמרי: אבנטו של כהן הדיוט, מגדים כט (אייר התשנ"ח), עמודים 55-57 והערה 44 שם. להערות נוספות בדבר היחס בין הרמב"ם והרלב"ג בענייני הלכה, ראה לעת עתה מאמרי הנ"ל, עמודים 51-58.

7. דוגמה זו נכתבה תוך כדי לימוד וביאור דברי הרלב"ג בפרשת משפטים. נוסח ראשוני של הדברים נקרא על ידי העורך אייל פישלר אשר העיר הערות חשובות ומחכימות. בעקבות הערותיו לובנו ותוקנו עניינים אחדים במאמר זה. תודתי לו גם במסגרת זו.

8. ראה להלן הערה 19.

זה הנמצא בספרי הרב ז"ל שהחילוק (הזה) הוא בין נאנסה בשעת מלאכה לנאנסה שלא בשעת מלאכה הוא דבר מתמיה, שלא נזכר בגמרא שעת המלאכה אלא מחמת מלאכה ושלא מחמת מלאכה. והכוונה שכל שלא שינה בה מהמלאכה ששאלה, והיא נתייגעה מחמת המלאכה שעשה בה ומתה אפילו שלא בשעת מלאכה - פטור. וכבר השיגוהו בזה הרמב"ן ז"ל⁹ והרשב"א ז"ל¹⁰, והדין עמהם¹¹, דודאי כל שלא עשה בה מלאכה יותר מדאי ולא שינה בה למלאכה אחרת, ומתה מחמת המלאכה אפילו שלא בשעת מלאכה - פטור, שאל"כ היה להם להזכיר בגמרא מתה בשעת מלאכה. ועיקר.

גם הטור (חושן משפט סימן שמ) הבין דברי הרמב"ם ששואל פטור רק במתה בשעת מלאכה ממש, וכן כתב אחרי ציטוט דבריו¹²:

ויראה מדבריו שאינו פטור אלא אם כן מתה בשעת מלאכה ממש. אבל א"א הרא"ש ז"ל כתב מתה מחמת מלאכה היינו כגון שדרך הילוכה נכשלה ונפלה ומתה והשואל לא שינה בה ולא פשע בה או נתייגעה ונתחממה ומתה. אבל אם מתה בדרך ולא הרגיש בה עייפות טורח הדרך - לא יוכל לישבע שמחמת מלאכה מתה, דשמא אם היתה עומדת על אבוסה היתה מתה. אבל היכא שנכנס בה חלשות ועייפות מטורח הדרך אפילו שלא מתה מיד אלא מתנונה והולכת זמן מרובה - מתה מחמת מלאכה קרינן בה.

נמצא, שלדבריהם, יש בדברי הרמב"ם חומרא על השואל.

ג. ביאור הריב"ש לפסק הרמב"ם

את סברתו של הרמב"ם בקביעתו זו, שרק אם מתה בשעת מלאכה נפטר השואל, ניסה להטעים הריב"ש בתשובותיו (סימן תכג)¹³:

9. "וראיתי בספר הר"מ ז"ל מתה בשעת מלאכה וטעות הוא" (חידושי הרמב"ן לבבא מציעא צו, ב).
10. "ופירוש מתה מחמת מלאכה, היינו שמתה מחמת אובצנא, ולא שמתה בעודה עושה מלאכה - דאנן מתה מחמת מלאכה אמרינן מתה במלאכתו לא אמרינן. והרמב"ם שכתב מתה בשעת מלאכה, אינו מחוור" (רשב"א; דבריו הובאו בשיטה מקובצת על אתר).
11. מעניין הדבר, שהרב המגיד נושא כלי הרמב"ם כותב כן. השוה דבריו לדברי המהרש"ל (ים של שלמה, כתובות, פ"ג אות ז) בענין אחר: "והרמב"ם והסמ"ג פסקו כחכמים... וכבר השיגוהו הראב"ד והטור... ומהר"ק רצה לישב הרמב"ם בדברים דחוקים מאוד, וכן ראוי, אף דחיק נפשי, כדי שלא נשוה להרמב"ם טועה...".
12. הטור ציטט לשון הרמב"ם רק מ"השואל בהמה מחבירו לילך בה למקום פלוני...". וצריך עיון מדוע לא ציטט את ראש הדברים, שלכאורה, שם מפורש יותר. וכבר העיר כן הבית יוסף שם.

שהוא ז"ל סובר: שאינו פטור השואל, אלא כשמתה בשעת מלאכה ממש. ומפני זה, כתב בלשונו: "ומתה תחתיו", ור"ל: בין רגליו - בעוד שהוא רוכב עליה. כמו: "ומת תחת ידו". שהוא מפרש: מתה מחמת מלאכה, מתה בשעת מלאכה...

ונראה שלכך פירש: "מחמת מלאכה" - בשעת מלאכה. כי הוקשה לו: איך נדע הבהמה מחמת מה מתה, ומי מפיס? ולכן פירש כן: **שכל שמתה בשעת מלאכה - נתלה ונאמר: מחמת מלאכה מתה. וכשמתה שלא בשעת מלאכה - נאמר: שלא מחמת מלאכה מתה.**

ואפשר ג"כ, שמה שכתב: "ומתה תחתיו" - לא שמתה ונפלה שדודה בין רגליו, אלא שהתחיל לה החולי שמתה ממנו, בעוד שהוא רוכב עליה. כמו: "ומת תחת ידו" - שלא מת ממש בין ידיו, אלא תוך יום שהוא כיומים. **ועדין אין דבריו מחוורין וכבר השיגו עליו הרמב"ן והרשב"א ז"ל...¹⁴.**

לדעת הריב"ש, הבעיה שהתלבט בה הרמב"ם היא מציאותית: כיצד ניתן לקבוע מחמת מה מתה הבהמה, האם מחמת מלאכה או מחמת דבר אחר? ופתרונו של הרמב"ם הוא, שבשעת מלאכה יש לתלות שמחמת מלאכה מתה, ושלא בשעת מלאכה יש לתלות שמתה מחמת דבר אחר. נמצא, שלדברי הריב"ש קביעת הרמב"ם שבמתה בשעת מלאכה פטור השואל, באה לאפוקי מתה אחרי כן דלא תלין שמתה מחמת מלאכה, ובאה לאתויי מתה בשעת מלאכה אף על פי שלא מוכח שהיה זה מחמת המלאכה.¹⁵

על פי הסברו של הריב"ש יוצא שאין בדברי הרמב"ם רק חומרא על השואל אלא חומרא וקולא, וכך כתב הלחם משנה:

ודע שלפי מה שפירש הריב"ש ז"ל בדברי רבינו ז"ל יש **קולא וחומרא**. חדא דבעינן בשעת מלאכה דוקא. אבל **אחר המלאכה חייב, והיינו חומרא**. ועוד **כשהיה בשעת המלאכה אע"פ שלא ידענו אם מחמת המלאכה הוה תלינן דמחמת המלאכה מתה**, אבל לשאר המפרשים ז"ל בעינן שראינו שנתייגעה ונתייעפה מחמת המלאכה, **והיינו קולא** לדעת רבינו ז"ל.

13. והובאו הדברים בכסף משנה ובלחם משנה, שם.

14. ועיין שם בהמשך הדברים.

15. הריב"ש התלבט במקרה שמתה אחר כך, אך החולי שמתה ממנו התחיל בשעת מלאכה - האם גם כאן נתלה שמחמת מלאכה מתה או שפטור רק כשמתה תחתיו ממש. ובסוף דבריו הוא נוטה לומר "שכל שהתחיל לה החולי בעת רכיבתו, ונכר בברור שמחמת אותו חולי מתה; הרי היא כמתה בשעת מלאכה; כמש"כ למעלה; ופטור לדעת הרמב"ם ז"ל. אבל בזולת זה, חייב".

כלומר, צמצום דין מחמת מלאכה לשעת מלאכה בלבד יוצר חומרא, ואילו התלייה שהמוות (או החולי) בשעת מלאכה הוא מחמת מלאכה יוצרת קולא.

ד. ביאור ערוך השלחן לפסק הרמב"ם

הסבר אחר בדעת הרמב"ם כתב בעל ערוך השלחן (חושן משפט סימן שמ סעיפים י-יב):

בהפטור דמתה מחמת מלאכה כתב הרמב"ם... וכתב עליו הטור... וכן השיגו כמה מהראשונים על הרמב"ם דלא פטר אלא במתה בשעת מלאכה דהא חז"ל אמרו מחמת מלאכה ולא בשעת מלאכה.

ובודאי גם הרמב"ם אינו חולק בזה, שהרי כתב שם: "כחש בשרה מחמת המלאכה - פטור, וישבע שבועת השומרין שמחמת המלאכה כחשה"... **הרי כתב מחמת מלאכה**. וכוונתו נ"ל דה"פ - דהנה התורה פטרה בשואל כשמתה מחמת מלאכה, וכשאין עדים צריך לישבע שמתה מחמת מלאכה. וזהו דבר שקשה לידע אם הסיבה היא מחמת המלאכה או אפשר שגם בלא המלאכה היה נארע סיבה זו, ומי יוכל להעיד ע"ז, והשואל איך יכול לישבע בזה? והנה ודאי יש דברים שנוכל לעמוד עליהם, כמו קרדום שנשבר מחמת הבקיע ודלי שנשבר בעת המילוי, שהכל רואים שמחמת מלאכה נשברו, אבל בהמה שמתה בשעת מלאכה מי יימר דבלא המלאכה לא היתה מתה?

ולכן נתן הרמב"ם כלל בזה, והוא דדבר שאירע בשעת מלאכה אף שאפשר לומר שגם בלא המלאכה היה כן, מ"מ פטור, וזהו מקרי מתה מחמת מלאכה, דמסתמא מתה מחמת המלאכה ויכולים עדים להעיד ע"ז, והשואל יכול לישבע בזה. **אבל בסיבה שאירע אחר המלאכה אינו יכול לישבע אא"כ רואים בחוץ**¹⁶ **שמחמת המלאכה הוא, כמו בכחש בשר שביכולת לראות שבכל פעם שעושים בה מלאכה נכחשת מעט מעט, ולכן אם אח"כ בהמשך הזמן נתכחשה לגמרי או מתה אע"פ שזמן רב הוא אחר המלאכה יכול לישבע ע"ז שמחמת המלאכה הוכחשה ומתה**. אבל אם מתה לאחר המלאכה בלי התחלת כחישות או רפיון בעת המלאכה אף שיכול להיות שמתה מחמת טורח ועייפות המלאכה, מ"מ אינו יכול לישבע ע"ז.

ולפ"ז הרמב"ם מקיל יותר מהרא"ש, דמדברי הטור משמע דכשמתה בדרך ממש בשעה שהלך בה, אם לא הרגיש בה עייפות - אינו יכול לישבע שמחמת

16. שמא צריך להיות 'בחוש'.

מלאכה מתה. ואלו להרמב"ם בכל דבר שבשעת מלאכה - יכול לישבע, והעדים ביכלתם להעיד, וזהו מקרי מחמת מלאכה.

כלי שנשבר בשעת המלאכה ודאי שמחמת המלאכה נשבר. אבל בהמה שמתה בשעת המלאכה, מנין שמחמת המלאכה מתה ולא מחמת דבר אחר? בא הרמב"ם וחיידש את המושג "שעת מלאכה", דהיינו, שכל דבר שיארע בשעת המלאכה - מחמת המלאכה אירע, אף בבהמה. אולם, אף על פי שנתחדש המושג "שעת מלאכה", המושג המופיע בגמרא "מחמת מלאכה" לא זו ממקומו, דהיינו שגם במתה שלא בשעת מלאכה יפטר השואל אם ברי שמחמת מלאכה מתה.

נמצא, שלפי הסברו של בעל ערוך השלחן, הרמב"ם להקל בא, דהיינו שמודה בוודאי שבמתה מחמת מלאכה (אף אם לא היה זה בשעת מלאכה) - פטור השואל, אלא שבא להוסיף קולא שבמתה בשעת המלאכה יש לתלות שמחמת מלאכה מתה וגם במקרה זה פטור.

ה. הנפקא מינה בין שני הביאורים

הריב"ש הסביר כי המושג "שעת מלאכה" שבדברי הרמב"ם, בא להחליף את המושג הידוע בדברי חז"ל "מחמת מלאכה"¹⁷, ואילו לפי הסברו של בעל ערוך השלחן המושג "שעת מלאכה" מצטרף למושג הידוע "מחמת מלאכה".

הנפקא מינה בין הסברו של בעל ערוך השלחן להסברו של הריב"ש היא במקרה שמתה לאחר המלאכה ובעינינו נראה שמחמת המלאכה מתה. לדעת ערוך השלחן - פטור, שהרי מחמת מלאכה מתה. ואילו לדעת הריב"ש סבור הרמב"ם שחייב, שהרי רק אם מתה (או התחיל לה החולל) בשעת מלאכה תולים אנו שמחמת מלאכה מתה; ואם מתה שלא בשעת מלאכה "איך נדע הבהמה מחמת מה מתה, ומי מפיס?".

ו. פרשנות הרמב"ם לאור דברי הרלב"ג

והנה, ישנה התייחסות לדברי הרמב"ם, בלא להזכיר שמו, בפירושו של הרלב"ג על התורה (פרשת משפטים, פרק כב, אחרי פסוק יד):

17. אמנם ההחלפה אינה מוחלטת, שהרי אם מוכח בוודאות שמתה מחמת אונס אחר, אף אם היה זה בשעת מלאכה, נראה ברור שהשואל חייב.

וראוי שתדע כי השואל ששאל בהמה או כלי למלאכה-מה, ומזאת¹⁸ המלאכה - שהיה לו רשות עליה - מתה הבהמה או נשבר הכלי, בשעת המלאכה - הנה הוא פטור, כי על זה הרשוהו הבעלים. ואולם, אם בא ההפסד שלא בשעת המלאכה, או שלא מחמת המלאכה שהרשוהו עליה באופן שהרשוהו עליה - הנה השואל חייב, והוא חייב בכל האונסין, כמו שנתבאר בתורה.

ביאור הדברים: אדם ששאל בהמה או כלי למלאכה מסוימת, ואכן השתמש בהם לאותה מלאכה ואף על פי כן מתה הבהמה או נשבר הכלי, והמיתה או השבירה היתה בשעת המלאכה - פטור השואל, שהרי לא שינה ממה שהרשוהו הבעלים. דהיינו, הרלב"ג הוסיף לתנאי מחמת מלאכה את הצורך שיהיה זה בשעת המלאכה.

אולם, אם הפסד הבהמה או הכלי בא שלא בשעת המלאכה (אף אם נראה שהיה זה מחמת המלאכה), או שההפסד בא שלא מחמת המלאכה, שהרשוהו הבעלים עליה באופן שהרשוהו עליה (אף אם היה זה בשעת המלאכה) - השואל חייב¹⁹.

נמצא שלדעת הרלב"ג דווקא הצטרפות שני התנאים 'מחמת מלאכה' ו'בשעת מלאכה' פוטרים את השואל. ברור לחלוטין שבדבריו בא הרלב"ג לבאר דברי הרמב"ם, שהרי המושג "שעת מלאכה" ביחס לדיני שואל הוא מושג שהרמב"ם טָבְעוּ²⁰.

נמצא גם כן שהסבר דברי הרמב"ם שהתפרסם בשם הריב"ש (1326 - 1408) למעשה נאמר כבר קודם לכן על ידי הרלב"ג (1288 - 1344), אלא שלא נתפרסם כראוי לו כיון שהובא בביאור התורה ולא ביחבור תלמודי מקובל (חידושים על הש"ס או שו"ת)²¹.

18. בכ"י פרמא 157: ומחמת.

19. התנאי: "באופן שהרשוהו עליה", הוא על פי דברי הרמב"ם: "אם שאל בהמה מחבירו לחרוש בה ומתה כשהיא חורשת - ה"ז פטור, אבל אם מתה קודם שיחרוש בה, או אחר שחרש בה, או שרכב עליה או דש בה ומתה כשהיא דשה או בשעת רכיבה - ה"ז חייב לשלם. וכן כל כיוצא בזה". דהיינו מי ששאל בהמה כדי לחרוש בה ושינה ממה שהרשוהו הבעלים ורכב עליה או דש בה - חייב.

20. הרב יחזקאל אברמסקי בפירושו 'חזון יחזקאל' לתוספתא (בבא מציעא ח, ח) כתב שכדעת הרמב"ם משמע גם ממכילתא דרשב"י לפרשת משפטים, שם בענין שואל מופיע גם כן הביטוי "שעת מלאכה". אולם, זאת יש לדעת, שהרב אברמסקי השתמש במכילתא דרשב"י מהדורת רד"צ הופמן (פראנקפורט תרס"ה, עמוד 148), המשוחזרת ברובה על פי מדרש הגדול (והשוה: מדרש הגדול על ספר שמות, מהדורת מרגליות, עמוד תקיז).

מדרש הגדול הוא ילקוט מדרשים תימני שחיברו רבי דוד עדני (המאה ה-14) ואצורים בו קטעים ממדרשים רבים שבחלקם לא שרדו בצורה אחרת; דוגמה לכך הוא המכילתא דרשב"י. דא עקא, שבעל מדרש הגדול לא ציין את מקורותיו, כך שייחוס קטעים מדבריו למדרשים שלא שרדו, הוא אך בגדר השערה. והנה, היו שרצו לתלות פסקים של הרמב"ם שמקורם עלום במדרשים שצוטטו במדרש הגדול. אולם, הענין כבר נדחה כיון שהסתבר שבין המקורות שהשתמש בהם בעל מדרש הגדול היה גם משנה תורה לרמב"ם; ונמצא שציטוטיו אינם מייצגים את מקורותיו של הרמב"ם אלא הרמב"ם עצמו הוא מקור ציטוטיו. במקרה דנן הענין פשוט להוכחה, כיון שבמכילתא דרשב"י מהדורת אפשטיין-מלמד (ירושלים, תשט"ו), המבוססת בקטע זה על קטע גניזה, הקטע הנ"ל אינו מופיע.

בשולי הדברים נוסיף עוד, שלו הכיר בעל ערוך השלחן דברים אלו של הרלב"ג, היה יכול לבארם כדבריו, בשינוי הפיסוק:

וראוי שתדע כי השואל ששאל בהמה או כלי למלאכה-מה, (ו) **מזאת המלאכה - שהיה לו רשות עליה - מתה הבהמה, או נשבר הכלי בשעת המלאכה - הנה הוא פטור**, כי על זה הרשוהו הבעלים. ואולם, אם בא ההפסד **שלא בשעת המלאכה, או שלא מחמת המלאכה** שהרשוהו עליה באופן שהרשוהו עליה - הנה השואל חייב, והוא חייב בכל האונסין, כמו שנתבאר בתורה.

דהיינו, שדייק הרלב"ג בלשונו וייחס את "שעת מלאכה" לכלי ואילו את "מחמת מלאכה" לבהמה, ממש כדבריו של בעל ערוך השלחן: "יש דברים שנוכל לעמוד עליהם כמו קרדום שנשבר מחמת הבקיע ודלי שנשבר בעת המילוי - שהכל רואים שמחמת מלאכה נשברו, אבל בהמה שמתה בשעת מלאכה - מי יימר דבלא המלאכה לא היתה מתה?". דהיינו ששניהם קיימים זה בצד זה. אולם, כוונתו של הרלב"ג היא לנקוט דוגמאות על פי המציאות, ולדינא אפשר ליחס כל אחד מהמושגים לבהמה או לכלי, שהרי בסיפא של דבריו כבר לא חילק בזה.

וביאור דבריו בסיפא כך הוא: אם בא ההפסד שלא בשעת המלאכה בבהמה או בכלי, **או במקרה אחר** ההפסד לא בא מחמת המלאכה בבהמה או בכלי - השואל חייב. החלוקה לשני מקרים שוללת למעשה את האפשרות לדייק שיש צורך בשני המושגים יחד ודווקא בהצטרף שניהם פטור השואל.

נמצא על פי הסבר זה, שאם מתה הבהמה מחמת מלאכה שלא בשעת מלאכה - השואל פטור. אולם לאידך גיסא, אם מתה הבהמה בשעת מלאכה שלא מחמת המלאכה, סבור הרלב"ג, שלא פטור השואל, שהרי כתב טעם הדבר "כי על זה הרשוהו הבעלים" גם על מתה בשעת מלאכה, ומשמע שהיה זה מחמת מלאכה ופטור כי על זה הרשוהו הבעלים.

יוצא, איפוא, שדברי הרלב"ג יכולים להתפרש גם על פי הסברו של בעל ערוך השולחן, דהיינו, שבמתה מחמת מלאכה פטור גם אם לא היה זה בשעת מלאכה.

אולם החשוב מכל הוא שדוגמה קטנה זו, לא על עצמה בלבד באה ללמד, אלא על כל דברי הרלב"ג בבוארו לתורה. ראויים דברי הרלב"ג לעיון רב בפני עצמם, אך העיון בדבריו עשוי גם להאיר דברי קודמיו ובמיוחד דברי רבנו הגדול.

21. אכן, כיון שמטרתו של הרלב"ג שם היא לבאר דברי התורה, הובאו 'העניינים התלמודיים' לעיתים בקוצר, וכדבריו (פרשת משפטים, פרק כא, אחרי פסוק כה): "ואין הנה מקום החקירה הזאת כי הוא ראוי בחבורים התלמודיים".